ISSN: 2181-3906 2026

International scientific journal
«MODERN SCIENCE AND RESEARCH»
VOLUME 5 / ISSUE 11 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ

IJTIMOIY-DEMOGRAFIK OMILLARNING OLIY TA'LIM RIVOJLANISHIGA TA'SIRI VA ULARNING TAHLILIY XUSUSIYATLARI

Mirzadjanov Azim Xakimdjanovich
Oliy ta'lim tizimi kadirlarini qayta tayyorlash va malaka oshirish instituti
mustaqil tadqiqotchi.

https://doi.org/10.5281/zenodo.24073465

Annotatsiya. *Maqolada ijtimoiy-demografik omillarning oliy ta'lim muassasalari rivojlanishiga bevosita va bilvosita ta'siri nazariy-metodologik jihatdan tahlil qilinadi. Aholining yosh tarkibi, urbanizatsiya, migratsiya, ijtimoiy-iqtisodiy holat va mehnat bozori ehtiyojlarini strategik boshqaruv bilan bog'lash imkoniyatlari ochib beriladi. Kogort yondashuvi, ko'p omilli tahlil, ssenariyli prognozlash va indikatorlar tizimiga tayanuvchi konseptual mexanizm asoslanadi. Qabul parametrlarini belgilash, ta'lim dasturlari, kadrlar salohiyati va infratuzilmani rejalashtirishda demografik axborotdan foydalanish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ilgari suriladi. Tadqiqot konseptual-tahliliy xususiyatga ega bo'lib, empirik sababiy ta'sir ko'rsatkichlarini da'vo qilmaydi.*

Kalit so'zlar: *ijtimoiy-demografik omillar, oliy ta'lim, strategik boshqaruv, demografik prognoz, migratsiya, urbanizatsiya, inson kapitali, mehnat bozori, indikatorlar, raqamli monitoring.*

Kirish. Oliy ta'lim rivojlanishini demografik va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan uyg'un tahlil qilish ta'lim xizmatlariga talabni prognozlash, resurslarni asosli taqsimlash va hududiy tenglikni ta'minlash uchun muhimdir [1–4]. Mazkur maqolaning maqsadi ijtimoiy-demografik omillarning oliy ta'limga ta'sir mexanizmini tizimlashtirish va ularni strategik boshqaruv qarorlariga integratsiyalashning tahliliy asoslarini ochib berishdan iborat.

XXI asrda oliy ta'lim tizimining rivojlanishi faqat ta'lim sohasining ichki imkoniyatlari bilan emas, balki jamiyatda kechayotgan demografik, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar bilan ham belgilanmoqda. Aholi sonining o'sishi yoki qisqarishi, yosh tarkibining o'zgarishi, ichki va tashqi migratsiya, urbanizatsiya, iqtisodiy faollik, mehnat bozori ehtiyojlari hamda inson kapitalining shakllanishi oliy ta'lim muassasalarining strategik rivojlanish yo'nalishlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. [1–4]

Globallashuv sharoitida universitetlar raqobatbardoshligi endilikda faqat ilmiy salohiyat yoki moddiy-texnik baza bilan emas, balki tashqi ijtimoiy-demografik muhitga qay darajada moslasha olishi bilan ham baholanmoqda. Shu nuqtai nazardan ijtimoiy-demografik omillar strategik boshqaruvning tashqi muhit elementi sifatida emas, balki uning qaror qabul qilish jarayonini shakllantiruvchi asosiy analitik manba sifatida qaralishi lozim.

Oliy ta'lim tizimi mamlakatning intellektual salohiyatini shakllantirish, inson kapitalini rivojlantirish va mehnat bozorining malakali kadrlarga bo'lgan ehtiyojini qondirishga xizmat qiluvchi strategik ijtimoiy institut hisoblanadi. Uning barqaror faoliyati faqat ta'lim muassasalarining ichki tashkiliy imkoniyatlariga emas, balki aholi soni va yosh tarkibi, hududiy joylashuvi, migratsiya oqimlari, urbanizatsiya sur'atlari, oilalarning ijtimoiy-iqtisodiy holati

hamda mehnat bozoridagi tarkibiy o‘zgarishlarga ham bog‘liq. Shu ma’noda ijtimoiy-demografik omillar oliy ta’limni rivojlantirishning tashqi sharoitlari bo‘lish bilan birga, uni strategik boshqarish qarorlarini asoslash uchun zarur axborot bazasini ham tashkil etadi.

Ijtimoiy-demografik omillar deganda aholining takror barpo bo‘lishi, soni, tarkibi, hududiy taqsimlanishi, ijtimoiy harakatchanligi va iqtisodiy faolligi bilan bog‘liq, ta’lim xizmatlariga talab hamda ularni taqdim etish imkoniyatlariga ta’sir ko‘rsatuvchi ko‘rsatkichlar majmui tushuniladi.

Mazkur omillarning ta’siri bir xil vaqt oralig‘ida namoyon bo‘lmaydi: tug‘ilish ko‘rsatkichlari oliy ta’limga bo‘lgan ehtiyojga uzoq muddatli kechikish bilan ta’sir etsa, ichki migratsiya, yoshlar bandligi va oila daromadlaridagi o‘zgarishlar qabul jarayoni va ta’lim shakllariga nisbatan qisqa muddatda ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Demak, ularni tahlil qilishda vaqt laglari, hududiy tafovutlar va o‘zaro bog‘liqliklar inobatga olinishi lozim.

Aholining yosh tarkibi va muayyan yillarda tug‘ilgan avlodlar hajmi oliy ta’limga ehtimoliy talabning demografik asosini belgilaydi. Biroq tegishli yosh guruhidagi aholi sonini oliy ta’limga qabul qilinadigan talabalar soni bilan tenglashtirish ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Real talab umumiy o‘rta va professional ta’limni tugallash, oliy ta’limda ishtirok etish istagi, kirish imkoniyatlari, to‘lov qobiliyati, akademik tayyorgarlik, hududiy harakatchanlik va ta’lim shakllari kabi omillar ta’sirida shakllanadi. Shu bois kontingentni prognozlashda kogort-komponent yondashuvini ta’limga o‘tish koeffitsientlari bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq. [2, 3]

Qabul parametrlarini belgilashda faqat demografik o‘sishga tayanish o‘rinli emas. Qabul hajmi mehnat bozorining joriy va istiqboldagi ehtiyojlari, professor-o‘qituvchilar salohiyati, o‘quv-laboratoriya bazasi, ta’lim sifati kafolatlari va moliyaviy barqarorlik bilan muvofiqlashtirilishi kerak. Aks holda, talabalar sonining mexanik ko‘paytirilishi ta’lim resurslariga bosimni kuchaytirishi va bitiruvchilar malakasi bilan ish beruvchilar talablari o‘rtasida nomutanosiblikni yuzaga keltirishi mumkin.

Aholining hududlar bo‘yicha notekis taqsimlanishi, shahar va qishloq aholisi ulushining o‘zgarishi, ichki migratsiya hamda yirik shaharlar atrofida aholi to‘planishi oliy ta’lim infratuzilmasini rejalashtirishga bevosita ta’sir qiladi. Hududiy qarorlarda aholi zichligi bilan bir qatorda transport qulayligi, ta’lim xizmatlariga yetib borish vaqti, talabalar turar joyiga ehtiyoj, raqamli aloqa sifati va hududning iqtisodiy ixtisoslashuvi hisobga olinishi zarur. Bu oliy ta’lim muassasalari tarmog‘ini rivojlantirishda faqat ma’muriy hudud chegaralariga emas, balki real ta’lim xizmatlari qamrovi hududiga tayanishni talab etadi.

Urbanizatsiya jarayoni oliy ta’limga talabni muayyan markazlarda jamlashi mumkin, biroq qishloq va chekka hududlarda yashovchi yoshlarning imkoniyatlarini cheklash xavfini ham keltirib chiqaradi. Shuning uchun filiallar, hududiy ta’lim markazlari, aralash va masofaviy ta’lim elementlari, talabalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari hamda akademik mobillik imkoniyatlarini bir-biriga bog‘liq holda baholash lozim. Bunday yondashuv hududiy qamrovni kengaytirish bilan birga ta’lim sifatidagi tafovutlarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy-demografik o‘zgarishlar iqtisodiyot tarmoqlarida kadrlarga bo‘lgan talabning miqdoriy va sifat jihatlarini o‘zgartiradi. Yoshlar ulushining ko‘payishi, aholining qarishi, ayollar iqtisodiy faolligining ortishi, tashqi va ichki migratsiya, shuningdek, hududlarning sanoat va

xizmat ko‘rsatish sohalari bo‘yicha ixtisoslashuvi mutaxassisliklar kesimida turlicha ehtiyojlarni shakllantiradi. Shu sabab ta’lim dasturlari portfelini qayta ko‘rib chiqishda demografik prognozlar ish beruvchilar so‘rovlari, vakansiyalar dinamikasi, bitiruvchilarning bandlik traektoriyalari va texnologik o‘zgarishlar haqidagi ma’lumotlar bilan birlashtirilishi kerak.

Mehnat bozoriga moslashuv ta’limni faqat qisqa muddatli vakansiyalarga yo‘naltirish degani emas. Oliy ta’lim muassasalari fundamental tayyorgarlik, tanqidiy fikrlash, raqamli savodxonlik, tadqiqotchilik va moslashuvchan kompetensiyalarni rivojlantirish vazifasini ham bajaradi. Shuning uchun dasturlarni yangilashda joriy talab, o‘rta muddatli kasbiy o‘zgarishlar va uzoq muddatli innovatsion rivojlanish ehtiyojlari o‘rtasida muvozanat saqlanishi maqsadga muvofiq. [3, 7]

Talabalar kontingentining o‘zgarishi professor-o‘qituvchilar soni, malaka tarkibi, o‘quv yuklamasi va pedagogik faoliyatni tashkil etish talablariga ta’sir etadi. Kadrlarga ehtiyojni baholashda talabalar soni bilan cheklanmasdan, ta’lim yo‘nalishlarining laboratoriya va amaliyotga bog‘liqligi, guruhlar hajmi, o‘qitish shakli, ilmiy faoliyat yuklamasi va pedagoglar almashinuvi hisobga olinishi zarur. Bunday hisob-kitob kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish bo‘yicha oldindan chora ko‘rish imkonini beradi.

Infratuzilmani rejalashtirishda auditoriya sig‘imi, laboratoriya jihozlari, axborot-resurs markazlari, talabalar turar joylari, inklyuziv muhit va raqamli platformalardan foydalanish darajasi o‘zaro bog‘liq ko‘rsatkichlar sifatida qaralishi kerak.

Demografik bosim yuqori bo‘lgan hududlarda qo‘shimcha quvvat yaratish, talab pasayishi kuzatiladigan hududlarda esa mavjud resurslardan samarali foydalanish va ta’lim sifatini oshirish ustuvor vazifaga aylanishi mumkin.

Aholi daromadlari, kam ta’minlangan oilalar ulushi, bandlik va migratsiyadan olinadigan daromadlar oliy ta’limda ishtirok etish imkoniyatiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sabab moliyalashtirish siyosatida talabalar soni bilan bir qatorda ijtimoiy ehtiyoj, hududiy xarajatlar farqi, ta’lim dasturlarining resurs sig‘imi va natijadorlik ko‘rsatkichlarini hisobga olish muhim. Davlat grantlari, maqsadli qo‘llab-quvvatlash, stipendiyalar va talabalar uchun infratuzilma xizmatlari ijtimoiy adolat mezonlari asosida rejalashtirilishi lozim. [4, 6]

Oliy ta’limdan foydalanish imkoniyatini baholashda qabul qilingan talabalar soni yetarli ko‘rsatkich emas. Hudud, jins, ijtimoiy-iqtisodiy maqom va boshqa tegishli guruhlar kesimida o‘qishga kirish, davom ettirish, muvaffaqiyatli bitirish va ishga joylashish ko‘rsatkichlari birgalikda tahlil qilinishi zarur.

Bu jarayonda shaxsiy ma’lumotlarni muhofaza qilish va kamsitishga yo‘l qo‘ymaslik tamoyillari ta’minlanishi shart.

Ijtimoiy-demografik omillar ta’sirini boshqaruv qarorlariga aylantirish uchun ma’lumotlarni yig‘ish, tekshirish, tahlil qilish, prognozlash, rejalashtirish, amalga oshirish va natijalarni baholash bosqichlarini qamrab olgan integratsiyalashgan mexanizm zarur.

Uning axborot asosini rasmiy demografik statistika, ta’lim kontingenti ma’lumotlari, qabul va bitiruv ko‘rsatkichlari, mehnat bozori axboroti, moliyaviy va kadrlar hisoboti tashkil etishi mumkin.

ISSN: 2181-3906 2026

International scientific journal
«MODERN SCIENCE AND RESEARCH»
VOLUME 5 / ISSUE 11 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ

Ma’lumotlar manbasi, davriyligi, sifat ko‘rsatkichlari va mas’ul egalari aniq belgilanmasa, prognozlar ishonchliligi pasayadi.

Prognozlash jarayonida qisqa muddatli (operativ qabul va yuklama), o‘rta muddatli (kadrlar va infratuzilma) hamda uzoq muddatli (universitet tarmog‘i va dasturlar portfeli) ssenariylar ishlab chiqiladi.

Ssenariylar bazaviy, yuqori talab va past talab variantlarini qamrab olishi, ularda tug‘ilish avlodlari, migratsiya, ta’limga o‘tish ehtimoli va iqtisodiy faollikka oid farazlar ochiq bayon etilishi lozim. Prognoz natijalari aniq son sifatida emas, balki farazlarga bog‘liq ehtimoliy diapazon va xavflar bilan birga talqin qilinishi maqsadga muvofiq.

Strategik boshqaruvning mantiqiy zanjiri quyidagicha ifodalanadi: ijtimoiy-demografik muhit → tashqi va ichki muhit diagnostikasi → tendensiya, nomutanosiblik va xavflarni aniqlash → qisqa, o‘rta va uzoq muddatli prognoz → strategik maqsadlar va KPI → qabul, kadrlar, dasturlar, infratuzilma va resurslar bo‘yicha qarorlar → ijro → raqamli monitoring va baholash → teskari aloqa va uzluksiz takomillashtirish.

Ushbu zanjirda har bir bosqich keyingi qarorning axborot asosini yaratadi, monitoring natijalari esa dastlabki farazlar va rejalarni qayta ko‘rib chiqishga xizmat qiladi.

Mexanizm samaradorligini baholash uchun demografik signallarni boshqaruv natijalari bilan bog‘lovchi indikatorlar tizimini shakllantirish maqsadga muvofiq.

Quyidagi jadval tavsiyaviy xususiyatga ega bo‘lib, ko‘rsatkichlarning aniq me’yoriy qiymatlari muassasa sharoiti va amaldagi normativ hujjatlar asosida belgilanishi kerak.

Yo‘nalish	**Tahlil indikatori**	**Boshqaruvda qo‘llanishi**
Kontingent	Yosh kogortasi, arizalar va qabul nisbati	Qabul parametrlarini asoslash
Hududiy qamrov	Talabalar kelib chiqish hududi, yetib borish imkoniyati	Filial va xizmatlar joylashuvi
Kadrlar	Talaba–o‘qituvchi nisbati, malaka va yuklama	Kadrlar rejasi
Dasturlar	Bitiruvchilar bandligi, ish beruvchilar talabi	Dasturlarni yangilash
Infratuzilma	Auditoriya va laboratoriyalardan foydalanish	Investitsiya ustuvorligi
Ijtimoiy tenglik	Qamrov va bitirishdagi hududiy/ijtimoiy tafovut	Manzilli qo‘llab-quvvatlash
Natijadorlik	Prognoz xatosi, KPI ijrosi, qaror muddati	Strategiyani qayta ko‘rib chiqish

Shunday qilib, ijtimoiy-demografik omillar oliy ta’lim tizimi rivojlanishining faqat tashqi foni emas, balki qabul siyosati, ta’lim dasturlari, kadrlar salohiyati, infratuzilma, moliyalashtirish va bitiruvchilar bandligi o‘rtasidagi mutanosiblikni belgilaydigan strategik determinantlardir.

Ular ta’sirini ilmiy asosda hisobga olish oliy ta’lim muassasasini reaktiv boshqarishdan oldindan ko‘ra bilishga asoslangan, ssenariyli va natijaga yo‘naltirilgan boshqaruvga o‘tish imkonini beradi.

Binobarin, oliy ta’lim muassasalarini ijtimoiy-demografik omillar asosida rivojlantirish mexanizmini takomillashtirishning asosiy sharti demografik prognozlarni institutsional resurslar, mehnat bozori talablari va ta’lim sifati indikatorlari bilan integratsiyalashdan iborat.

Bunday integratsiya strategik qarorlarning asoslanganligini kuchaytirish, hududiy nomutanosibliklarni yumshatish, resurslardan maqsadli foydalanish va inson kapitalini barqaror rivojlantirish uchun metodologik zamin yaratadi.

Oliy ta’lim muassasalarining barqaror rivojlanishi ijtimoiy-demografik muhitda yuz berayotgan miqdoriy va sifat o‘zgarishlarini o‘z vaqtida aniqlash, ularning ta’lim xizmatlariga bo‘lgan talabga ta’sirini baholash hamda olingan tahliliy natijalarni strategik boshqaruv qarorlariga aylantirish bilan uzviy bog‘liq.

Mazkur bog‘liqlikni bir yo‘nalishli ta’sir sifatida emas, balki aholi ehtiyojlari, oliy ta’lim tizimining institutsional javobi, bitiruvchilarning mehnat bozoridagi natijalari va hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish o‘rtasidagi takroriy aloqalar tizimi sifatida talqin etish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning konseptual yondashuviga ko‘ra, ijtimoiy-demografik omillar oliy ta’limga bevosita hamda bilvosita ta’sir ko‘rsatadi.

Bevosita ta’sir, avvalo, oliy ta’lim yoshidagi aholi soni, hududlar bo‘yicha joylashuvi va ta’limga intilish darajasi orqali namoyon bo‘ladi. Bilvosita ta’sir esa oilalar daromadi, aholi bandligi, ichki va tashqi migratsiya, urbanizatsiya, hududiy infratuzilma hamda mehnat bozoridagi tarkibiy o‘zgarishlar vositasida shakllanadi.

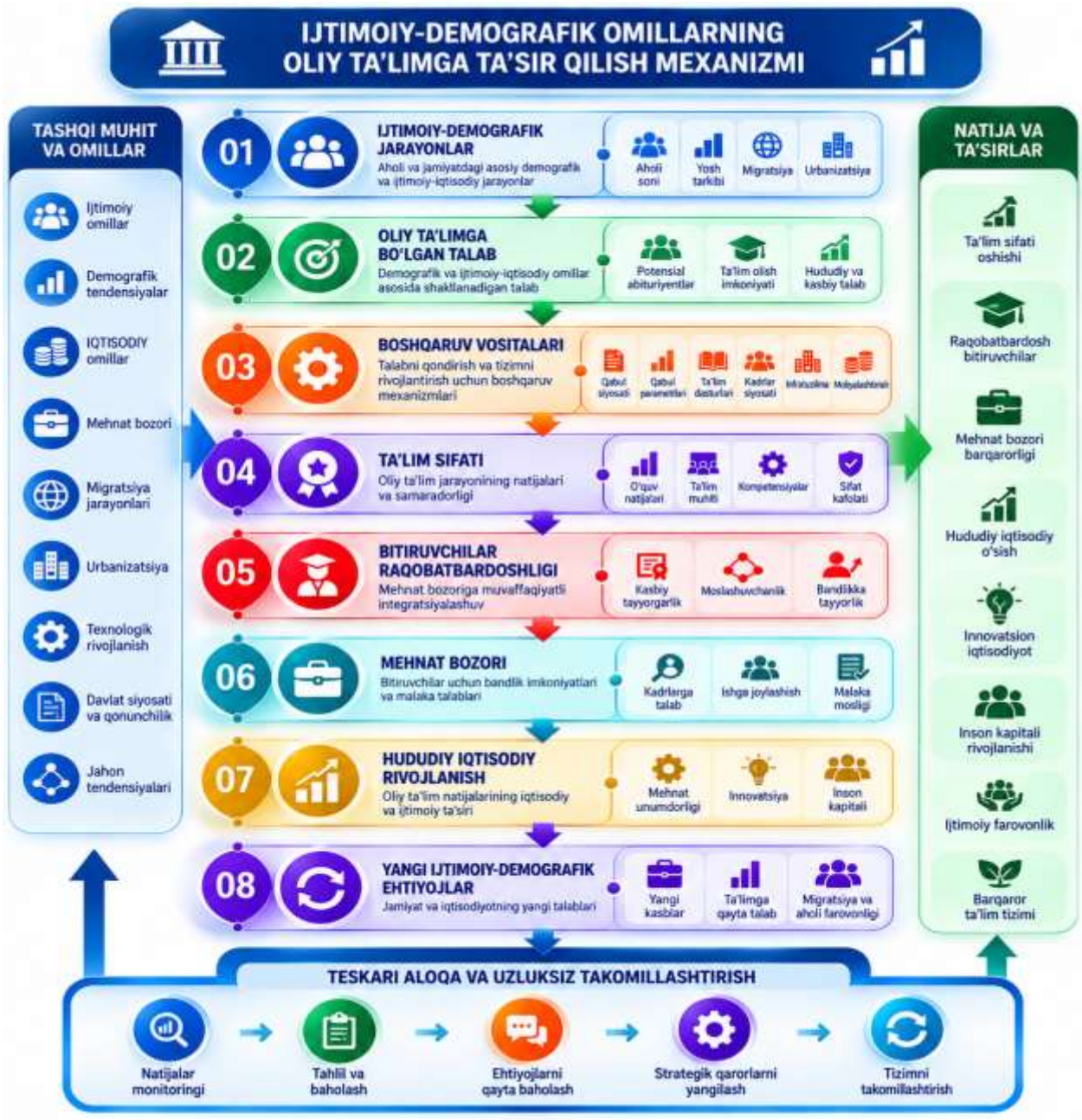
Shuning uchun alohida demografik ko‘rsatkichning o‘zgarishini oliy ta’limga qabul hajmi bilan avtomatik tenglashtirish metodologik jihatdan to‘g‘ri emas.

Ijtimoiy-demografik jarayonlardan hududiy iqtisodiy rivojlanishgacha bo‘lgan mantiqiy zanjir tizimlashtirilgan.

Unda oliy ta’limga talabni shakllantiruvchi omillar, ta’lim tizimining boshqaruv vositalari va natijaviy ta’sir yo‘nalishlari o‘zaro bog‘langan holda ifodalangan.

ISSN: 2181-3906 2026

International scientific journal
«MODERN SCIENCE AND RESEARCH»
VOLUME 5 / ISSUE 11 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ

Ijtimoiy-demografik omillarning oliy ta’limga ta’sir qilish mexanizmi

Mexanizmning birinchi bosqichida aholi soni va yosh tarkibi oliy ta’limga kirishi mumkin bo‘lgan avlodning potensial hajmini belgilaydi. Tug‘ilish ko‘rsatkichlari mazkur ehtiyojning uzoq muddatli demografik asosini tashkil etadi; biroq tug‘ilganlar sonining oliy ta’lim kontingentiga aylanishi vaqt lagi, ta’lim bosqichlaridagi o‘tish, migratsiya va ta’lim bilan qamrov kabi shartlarga bog‘liq. Shu sabab prognozda kogortalar harakatini kuzatish, aholi tarkibining hududiy xususiyatlarini inobatga olish va muqobil ssenariylarni solishtirish zarur.

Migratsiya va urbanizatsiya abiturientlar oqimining hududiy qayta taqsimlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Ayrim shaharlarda ta’lim xizmatlariga talab ortishi, boshqa hududlarda esa ta’lim muassasalarining mavjud quvvatidan to‘liq foydalanmaslik ehtimoli paydo bo‘lishi mumkin.

Bunday sharoitda muassasalar tarmog‘ini rivojlantirish masalasi faqat aholi soniga emas, transport qulayligi, yashash xarajatlari, talabalar turar joylari va raqamli ta’lim imkoniyatlariga ham tayanadi.

Aholi daromadi va bandlik darajasi ta’lim olishning iqtisodiy imkoniyatlarini, mehnat bozori esa mutaxassisliklar bo‘yicha talabning mazmunini belgilaydi. Mazkur omillarning o‘zaro ta’siri natijasida oliy ta’limga umumiy talab bilan muayyan ta’lim dasturlariga bo‘lgan talab bir xil sur’atda o‘zgarmasligi mumkin. Demak, strategik rejalashtirishda talabni hajm, hudud, ta’lim shakli va mutaxassislik kesimida differensial baholash maqsadga muvofiq.

Ikkinchi muhim bo‘g‘in oliy ta’lim tizimining demografik talabga institutsional javobini ifodalaydi. Qabul siyosati va qabul parametrlari istiqboldagi kontingentga moslashtirilganda, ular ta’lim dasturlari portfeli, professor-o‘qituvchilar tarkibi, o‘quv binolari, laboratoriyalar, axborot resurslari va moliyaviy rejalashtirish bilan uyg‘unlashtirilishi lozim. Aks holda qabul hajmining kengayishi ta’lim sifati va resurslar samaradorligiga salbiy bosim o‘tkazishi mumkin.

Ta’lim dasturlarini yangilashda mehnat bozoridagi malaka talablari, hududlarning iqtisodiy ixtisoslashuvi va yangi kasbiy kompetensiyalar hisobga olinadi. Kadrlar siyosati esa professor-o‘qituvchilarga bo‘lgan son va sifat ehtiyojini, ularning malakasini oshirish, ilmiy salohiyatini rivojlantirish va akademik yuklamani muvozanatlashtirish choralarini qamrab oladi. Infratuzilma va moliyalashtirish siyosati ushbu vazifalarni amalga oshirishning resurs asosini shakllantiradi.

Mexanizmning boshqaruv samaradorligi biror vositaning alohida o‘sishi bilan emas, ularning strategik muvofiqligi orqali baholanadi. Masalan, qabul parametrlarining oshishi tegishli pedagog kadrlar, o‘quv maydonlari va amaliyot bazalari bilan ta’minlanmagan bo‘lsa, miqdoriy o‘sish kutilgan sifat natijasini bermasligi mumkin. Shu bois qabul, kadrlar, dasturlar, infratuzilma va resurslarni yagona indikatorlar tizimi orqali muvofiqlashtirish zarur.

Mexanizmning natijaviy qismida ta’lim sifati markaziy o‘rin tutadi. U ta’lim oluvchilarning kompetensiyalari, o‘quv natijalari, ta’lim jarayonining tashkil etilishi, akademik qo‘llab-quvvatlash va sifat kafolati mexanizmlari bilan tavsiflanadi. Ta’lim sifati yuqori bo‘lgan holatda bitiruvchilarning kasbiy moslashuvchanligi va mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini oshirish uchun institutsional sharoit shakllanadi; biroq bandlik natijalari umumiy iqtisodiy kon’yunktura va ish o‘rinlari taklifiga ham bog‘liq.

Bitiruvchilarning ishga joylashishi, mutaxassislik bo‘yicha faoliyat yuritishi va ish beruvchilar bahosi oliy ta’lim dasturlarining mehnat bozori talablariga muvofiqligini tekshirishda muhim axborot manbalari hisoblanadi. Bandlik ko‘rsatkichlarini baholashda faqat ishga joylashganlar ulushi emas, balki ishning malakaga mosligi, ish haqi dinamikasi, hududiy mobillik va kasbiy o‘sish imkoniyatlarini ham inobatga olish tavsiya etiladi.

Oliy ta’limning hududiy iqtisodiy rivojlanishga ta’siri inson kapitali sifatini oshirish, innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash va tashkilotlar uchun zarur kompetensiyalarga ega kadrlar tayyorlash orqali namoyon bo‘lishi mumkin. Biroq ushbu ta’sirni sababiy jihatdan isbotlash uchun ta’lim natijalari bilan iqtisodiy ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni boshqa ta’sir etuvchi omillardan ajratib tahlil qilish talab etiladi. [4, 5]

Zanjirning oxirgi bosqichida hududiy iqtisodiy rivojlanish va mehnat bozoridagi o‘zgarishlar yangi ijtimoiy-demografik ehtiyojlarni shakllantiradi. Daromad, bandlik, aholi mobilligi va kasbiy intilishlardagi o‘zgarishlar navbatdagi qabul kampaniyalari, ta’lim dasturlari va resurslar taqsimotiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu tariqa mexanizm yopiq emas, balki natijalar asosida muntazam yangilanib boradigan dinamik boshqaruv konturiga aylanadi.

Teskari aloqaning amaliy ishlashi uchun oliy ta’lim muassasalarida demografik ma’lumotlar, qabul va kontingent dinamikasi, ta’lim sifati, bitiruvchilar bandligi hamda resurslardan foydalanish ko‘rsatkichlari o‘zaro muvofiqlashtirilgan monitoring tizimida jamlanishi kerak. Monitoring natijalari rejalashtirilgan va amaldagi ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi tafovutni aniqlash, xavflarni erta baholash va boshqaruv choralarini o‘z vaqtida qayta ko‘rib chiqishga xizmat qiladi.

Ushbu jarayonni boshqarishda «diagnostika → prognoz → strategik maqsad → amaliy chora → monitoring → qayta moslashuv» ketma-ketligi qo‘llanishi mumkin. Mazkur ketma-ketlik PDCA (rejalashtirish, amalga oshirish, tekshirish va takomillashtirish) mantig‘i bilan muvofiq kelib, qarorlarning dalillarga asoslanganligi va hisobdorligini kuchaytiradi. [9]

Mexanizmni baholash uchun indikatorlar tizimi

Bosqich	**Tavsiya etiladigan indikatorlar**	**Boshqaruvda qo‘llanilishi**
Demografik muhit	Yosh kogortalari, migratsiya balansi, urbanizatsiya	Hududiy talabni prognozlash
Ta’limga talab	Arizalar, qabulga nisbat, hududiy va dasturlar kesimi	Qabul parametrlarini moslashtirish
Institutsional javob	Pedagog–talaba nisbati, o‘quv maydoni, dasturlar qamrovi	Resurslarni muvofiqlashtirish
Ta’lim sifati	O‘quv natijalari, davom ettirish, sifat baholari	Sifat xavflarini kamaytirish
Mehnat bozori	Bandlik, malakaga mos ish, ish beruvchi fikri	Dasturlarni yangilash
Teskari aloqa	Prognoz xatosi, KPI og‘ishi, tuzatish muddati	Strategiyani qayta ko‘rib chiqish

Jadvalda keltirilgan indikatorlar konseptual tavsiya xususiyatiga ega. Ularning aniq hisoblash formulasi, axborot manbai, o‘lchov davriyligi va maqsadli chegaralari har bir oliy ta’lim muassasasining vazifalari hamda ma’lumotlar mavjudligidan kelib chiqib belgilanishi lozim.

Ijtimoiy-demografik omillarning oliy ta’limga ta’sir qilish mexanizmi demografik jarayonlar, ta’limga talab, institutsional boshqaruv vositalari, ta’lim sifati, bitiruvchilar raqobatbardoshligi, mehnat bozori va hududiy iqtisodiy rivojlanishni yagona dinamik tizimda bog‘laydi. Ushbu mexanizmning muhim xususiyati natijalarning yangi ijtimoiy-demografik ehtiyojlarni shakllantirishi va strategik qarorlarga qayta ta’sir ko‘rsatishidir. Mexanizmdan foydalanish oliy ta’lim muassasalarida qabul, kadrlar, ta’lim dasturlari, infratuzilma va moliyalashtirishni ma’lumotlarga asoslangan holda muvofiqlashtirish, ehtimoliy

nomutanosibliklarni oldindan aniqlash hamda ta’lim sifati va hududiy ehtiyojlar o‘rtasidagi muvofiqlikni kuchaytirishga metodologik asos yaratadi.

Oliy ta’lim muassasalari faoliyatini strategik boshqarishda demografik omillar nisbatan uzoq muddatli va oldindan kuzatish mumkin bo‘lgan tashqi muhit determinantlari sifatida namoyon bo‘ladi. Aholi soni, tabiiy o‘sish, tug‘ilish va o‘lim darajalari, yosh-jins tarkibi, kutilayotgan umr davomiyligi, nikoh va oila tarkibi oliy ta’limga bo‘lgan ehtimoliy talabning miqdoriy va sifat jihatlarini shakllantiradi. Biroq demografik o‘sishni universitet kontingentining avtomatik ko‘payishi bilan tenglashtirish metodologik jihatdan to‘g‘ri emas: umumiy o‘rta ta’limni tugatish, akademik tayyorgarlik, oila daromadi, hududiy harakatchanlik va qabul shartlari ham oliy ta’limga kirish ehtimoliga ta’sir ko‘rsatadi.

Demografik tahlilda aholi umumiy soni universitetning potensial xizmat ko‘rsatish muhitini, yosh tarkibi esa tegishli ta’lim bosqichiga o‘tishga tayyor kogortalar hajmini tavsiflaydi.

Tug‘ilish ko‘rsatkichlari istiqboldagi abiturientlar bazasi haqida erta signal beradi; o‘lim, ichki va tashqi migratsiya esa muayyan yosh guruhining haqiqiy soniga tuzatish kiritadi. Shu sababli qabul parametrlarini belgilashda faqat tug‘ilganlar soniga emas, balki yillar kesimida kogortalarning ta’lim tizimi orqali harakatiga tayanish maqsadga muvofiq.

Tug‘ilish darajasi yuqori hududlarda taxminan 17–20 yil o‘tgach oliy ta’limga kirish yoshidagi aholi soni o‘sishi mumkin. Bu ehtimol universitetlarda o‘quv o‘rinlari, talabalar turar joylari, professor-o‘qituvchilar shtati va ta’lim dasturlariga ehtiyojni oldindan baholashni talab qiladi. Bunda qabul ko‘rsatkichlarini oshirish haqidagi qaror faqat demografik prognoz emas, balki mehnat bozori talabi va ta’lim sifati mezonlari bilan muvofiqlashtirilishi shart.

Aholining qarishi nisbatan yuqori hududlarda an’anaviy bakalavriat bilan bir qatorda qayta tayyorlash, malaka oshirish, qisqa muddatli modulli kurslar va umrbod ta’lim xizmatlariga talab shakllanishi mumkin. Kutilayotgan umr davomiyligining ortishi mehnat faoliyati davrini uzaytirish va yangi kasbiy kompetensiyalarni o‘zlashtirish ehtiyojini kuchaytirishi mumkin. Shu ma’noda universitet yoshlar ta’limi bilan cheklanmaydigan, turli yoshdagi aholi uchun ochiq ta’lim ekotizimi sifatida rivojlanishi zarur.

Ijtimoiy omillar demografik jihatdan mavjud ehtimoliy talabning amaldagi ta’lim talabiga aylanish darajasini belgilaydi. Aholi daromadi, kambag‘allik, ishsizlik, ijtimoiy tengsizlik, ota-onalarning ta’lim darajasi, raqamli savodxonlik, gender tengligi va ijtimoiy infratuzilmaning holati ta’lim xizmatlaridan foydalanishda muhim vositachi omillar hisoblanadi. Ularning ta’siri hudud, ijtimoiy guruh va ta’lim shakliga qarab farqlanishi mumkin.

Daromad darajasi ta’lim xarajatlarini qoplash, turar joy va transportdan foydalanish, raqamli qurilmalar xarid qilish imkoniyatlariga ta’sir etadi. Kam ta’minlangan oilalar farzandlari uchun to‘lov-kontrakt, yashash va bilvosita ta’lim xarajatlari oliy ta’limga kirish hamda o‘qishni davom ettirishga to‘siq bo‘lishi mumkin. Bunday sharoitda ehtiyojga yo‘naltirilgan grantlar, stipendiyalar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, moslashuvchan to‘lov mexanizmlari va talabalarni maslahat bilan ta’minlash tizimlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Ota-onalarning ta’lim darajasi va oiladagi ta’limga munosabat kasb tanlash, akademik intilish va axborotdan xabardorlikka ta’sir ko‘rsatadi.

Raqamli savodxonlik va internetga ulanish imkoniyati elektron qabul, masofaviy ta’lim va raqamli resurslardan foydalanishdagi tenglikni belgilaydi. Gender kesimidagi tahlil ayrim yo‘nalishlarga kirish, ta’limni davom ettirish, akademik mobillik va bandlik natijalaridagi farqlarni aniqlashga yordam beradi; bu farqlarning sabablari alohida empirik tekshiruvni talab qiladi. [5, 6]

Universitet menejmentida ijtimoiy inklyuziya faqat qabul bosqichidagi teng imkoniyat bilan emas, balki o‘qish davomida saqlanib qolish, akademik natijalar, bitiruv va munosib bandlikka o‘tish ko‘rsatkichlari bilan ham baholanishi lozim. Shu maqsadda kontingent monitoringida ijtimoiy-iqtisodiy holatni ifodalovchi qonuniy va maxfiylik talablariga mos agregatlashgan ma’lumotlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Urbanizatsiya aholining shaharlarda jamlanishi, iqtisodiy faoliyat tarkibining o‘zgarishi va xizmatlar infratuzilmasining kengayishi bilan bog‘liq ko‘p qirrali jarayondir. Shahar aholisi ulushining o‘sishi yirik oliy ta’lim markazlariga talabni oshirishi, talabalar turar joylari, transport, auditoriyalar, laboratoriyalar va ijtimoiy xizmatlarga bosimni kuchaytirishi mumkin. Bir vaqtning o‘zida shaharlarda ish beruvchilar, ilmiy markazlar va innovatsion tashkilotlarning konsentratsiyasi ta’lim–fan–ishlab chiqarish hamkorligi uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. [2, 4]

Biroq universitetlarning faqat yirik shaharlarda joylashuvi hududlararo ta’lim tengsizligini kuchaytirishi ehtimoldan xoli emas. Qishloq va chekka hududlarda transport xarajatlari, masofa, turar joy ta’minoti va raqamli infratuzilma yetishmovchiligi ta’limga kirish imkoniyatini cheklashi mumkin. Shu bois filiallar, hududiy o‘quv markazlari, gibrid ta’lim, raqamli platformalar va transport logistikasi kabi yechimlar mahalliy ehtiyojlar tahlili asosida tanlanishi kerak.

Hududiy joylashuv bo‘yicha qaror qabul qilishda aholi zichligi, yoshlar ulushi, bitiruvchilar oqimi, transportga yetib borish vaqti, hududiy ish beruvchilar tarkibi, mavjud OTM quvvati va ta’lim sifati ko‘rsatkichlari integratsiyalashgan holda baholanadi. Shu bilan birga, yangi filial tashkil etish har doim eng samarali yechim emas: ayrim hududlarda masofaviy modullar, universitetlararo resurs almashinuvi yoki maqsadli ta’lim dasturlari yuqoriroq samara berishi mumkin.

Migratsiya demografik muhitning nisbatan tez o‘zgaruvchi komponenti bo‘lib, universitetlar uchun kontingent, kadrlar va resurslarni rejalashtirishda noaniqlikni kuchaytiradi. Ichki migratsiya abiturientlar va talabalarning hududlar bo‘yicha taqsimlanishiga, ayrim universitetlarda o‘quv yuklamasining ortishiga, boshqalarida esa mavjud quvvatdan to‘liq foydalanilmasligiga olib kelishi mumkin. Shuningdek, mehnat migratsiyasi oila daromadlari va yoshlarning kasbiy intilishlariga bilvosita ta’sir ko‘rsatishi ehtimol.

Tashqi migratsiya talabalarning xorijiy universitetlarga ketishi, xorijiy talabalarning mahalliy OTMlarga kelishi, akademik mobillik va professor-o‘qituvchilarning xalqaro harakatchanligi orqali namoyon bo‘ladi. Uning ta’siri bir yo‘nalishli emas: ayrim hollarda iqtidorli kadrlar chiqib ketishi xavfi kuchaysa, boshqa hollarda xalqaro hamkorlik, qo‘shma dasturlar, ilmiy tarmoqlar va yangi kompetensiyalar transferi rivojlanadi. [2, 3]

Xorijiy talabalar sonining o‘sishi universitetning xalqarolashuv darajasiga ijobiy hissa qo‘shishi mumkin, biroq xalqaro reytinglardagi o‘rin ko‘plab mustaqil ko‘rsatkichlarga bog‘liq.

Shuning uchun migratsiya va reyting o‘rtasida bevosita, avtomatik sababiy bog‘liqlik mavjud deb talqin qilish o‘rinli emas. Strategik menejmentda talabalarning kelib chiqish hududi, akademik mobillik, o‘qishni tark etish, kadrlar qo‘nimsizligi va xorijiy talabalarning moslashuv natijalarini muntazam kuzatish muhimdir.

Demografik, ijtimoiy, urbanizatsion va migratsion jarayonlar amaliyotda bir-biridan ajralgan holda emas, o‘zaro ta’sirda namoyon bo‘ladi. Masalan, tug‘ilish darajasi yuqori bo‘lgan hududda yoshlar migratsiyasi kuchli bo‘lsa, mahalliy universitetga real talab tug‘ilish statistikasi asosida kutilgan darajadan past bo‘lishi mumkin. Aksincha, tug‘ilish sur’ati nisbatan past bo‘lgan yirik shaharda ichki migratsiya hisobiga abiturientlar oqimi ortishi mumkin. Bu holatlar universitet strategik rejasini yagona ko‘rsatkich asosida emas, ko‘p omilli ssenariylar orqali shakllantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Integratsiyalashgan mexanizm quyidagi mantiqiy ketma-ketlikka asoslanadi: ijtimoiy-demografik ma’lumotlarni yig‘ish → ma’lumotlarni tekshirish va hududiy diagnostika → kogort va migratsiya prognozlari → ta’limga ehtimoliy talabni baholash → qabul, kadrlar, dasturlar va infratuzilma bo‘yicha qarorlar → KPI monitoringi → natijalarni baholash va strategik tuzatish. Bu yerda prognozlar boshqaruv qarori uchun dalil vazifasini bajaradi, ammo qarorni to‘liq avtomatlashtirmaydi.

Prognozlashda bazaviy, yuqori o‘sish va past o‘sish ssenariylarini taqqoslash maqsadga muvofiq. Har bir ssenariy uchun talabalar soni, professor-o‘qituvchilarga ehtiyoj, auditoriya fondi, talabalar turar joyi, raqamli infratuzilma va moliyaviy yuklama alohida hisoblanadi. Ssenariylarning aniq parametrlari ishonchli statistik ma’lumotlar va OTMning ichki hisobotlari bilan kalibrlanishi kerak.

Ijtimoiy-demografik omillarni oliy ta’lim muassasasining strategik boshqaruv qarorlari bilan bog‘lash[1]

Omillar guruhi	Asosiy indikatorlar	Boshqaruv qaroriga ta’siri
Demografik	17–24 yoshli aholi, tug‘ilish, tabiiy o‘sish, yosh tarkibi	Qabul va uzoq muddatli kontingent prognozi
Ijtimoiy	Daromad, ishsizlik, raqamli imkoniyat, ta’lim qamrovi	Grant, inklyuziya, talabani saqlab qolish choralari
Urbanizatsiya	Shaharlashuv, masofa, transport, hududiy quvvat	Kampus, filial, gibrid ta’lim, logistika
Migratsiya	Keluvchilar/ketuvchilar, akademik mobillik	Hududiy qabul, xalqarolashuv va kadrlar siyosati
Natijalar	Bitiruv, bandlik, ta’lim sifati, talabalar qoniqishi	Strategiya va KPIlarni qayta ko‘rib chiqish

Kontingentni baholashning soddalashtirilgan ifodasi quyidagicha berilishi mumkin: $A(t) = N(t,a) \times q(t) \times p(t)$, bunda $A(t)$ – t-yildagi kutilgan yangi qabul kontingenti; $N(t,a)$ – qabul

[1]Muallif tomonidan konseptual umumlashtirilgan.

yoshidagi tegishli aholi soni; q(t) – o‘rta ta’limni tugatib, oliy ta’limga hujjat topshirish imkoniyatiga ega bo‘lganlar ulushi; p(t) – ular orasidan mazkur OTMga qabul qilinish ehtimoli.

Model konseptual bo‘lib, amalda yosh guruhlari, hududlar, ta’lim shakllari va migratsiya bo‘yicha detallashtirilishi zarur.

Indikatorlarning boshqaruv ahamiyatini tekshirishda vaqt qatorlari tahlili, kogort usuli, korrelyatsiya va ko‘p omilli regressiya, hududlararo taqqoslash hamda ssenariyli modellashtirishdan foydalanish mumkin. Korrelyatsiya natijasi sababiy ta’sirni mustaqil isbotlamaydi; shuning uchun omillar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni talqin qilishda aralashtiruvchi o‘zgaruvchilar va ma’lumotlar cheklovlari inobatga olinishi lozim.

Tadqiqot tahlil shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy-demografik omillar oliy ta’lim muassasalarining rivojlanishiga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatadigan ko‘p darajali tashqi muhit omillaridir. Demografik ko‘rsatkichlar ehtimoliy kontingentni, ijtimoiy sharoitlar ta’limdan foydalanish imkoniyatini, urbanizatsiya hududiy infratuzilma talabini, migratsiya esa kontingent va kadrlar oqimining o‘zgaruvchanligini belgilaydi. Ushbu omillarning birgalikdagi tahlili universitet strategiyasini faqat mavjud talabga javob qaytaruvchi emas, balki kelgusi ehtiyojlarni oldindan ko‘ra oluvchi boshqaruv tizimiga aylantirish imkonini beradi.

Oliy ta’lim muassasalarida ijtimoiy-demografik monitoringni strategik rejalashtirish sikliga kiritish, hududlar va yosh kogortalari kesimida ma’lumotlar bazasini shakllantirish, qabul va resurslar ehtiyojini bir nechta ssenariy bo‘yicha prognozlash, inklyuzivlik va hududiy tenglik indikatorlarini KPI tizimiga qo‘shish, natijalarni har yili qayta baholash maqsadga muvofiq. Bu choralar dalillarga asoslangan qaror qabul qilish va oliy ta’lim xizmatlarining aholi ehtiyojlariga muvofiqligini oshirish uchun metodologik zamin yaratadi.

Zamonaviy oliy ta’lim muassasalarining barqaror rivojlanishi jamiyatning ijtimoiy-demografik tarkibi, iqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanish tendensiyalari hamda mehnat bozorida shakllanayotgan ehtiyojlar bilan uzviy bog‘liqdir. Oliy ta’lim tizimini mehnat bozori talablaridan ajralgan holda rivojlantirish ta’lim dasturlari va kasbiy malaka talablarining iqtisodiyot ehtiyojlariga nomuvofiqlashuviga, bitiruvchilar bandligi bilan bog‘liq muammolarning kuchayishiga hamda inson kapitalidan foydalanish samaradorligining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu bois oliy ta’lim muassasalarini strategik boshqarishda ijtimoiy-demografik jarayonlar bilan bir qatorda iqtisodiyot tarmoqlarining tarkibiy o‘zgarishlari, yangi kasb va mutaxassisliklarning shakllanishi, ish beruvchilarning malakali kadrlarga bo‘lgan ehtiyoji, bitiruvchilarning bandlik darajasi, ish haqi dinamikasi hamda innovatsion iqtisodiyotning rivojlanish istiqbollarini kompleks tahlil qilish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur omillarning o‘zaro ta’siri oliy ta’lim muassasalarining qabul siyosatini ilmiy asoslash, ta’lim dasturlari tarkibini takomillashtirish, mehnat bozori bilan integratsiyalashgan amaliy va dual ta’lim shakllarini rivojlantirish, talabalarning kasbiy-amaliy kompetensiyalarini shakllantirish hamda malaka talablarini zamonaviy iqtisodiy ehtiyojlarga muvofiqlashtirish imkonini beradi. Bunda mehnat bozori ko‘rsatkichlarini faqat bitiruvchilarning ishga joylashish darajasi bilan cheklamasdan, ularning egallagan mutaxassisligi bo‘yicha bandligi, kasbiy

kompetensiyalarining ish beruvchilar talablariga mosligi, mehnat faoliyatiga moslashuvchanligi va kasbiy rivojlanish imkoniyatlari orqali baholash maqsadga muvofiqdir.

Shu nuqtayi nazardan, oliy ta’lim muassasalarini boshqarishda ijtimoiy-demografik omillar ta’sirini baholash alohida statistik ko‘rsatkichlarni qayd etish bilangina cheklanmasdan, ularning ta’lim xizmatlariga bo‘lgan talab, institutsional resurslar, ta’lim sifati va bitiruvchilarning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligiga ta’sirini aniqlashga yo‘naltirilgan integratsiyalashgan tahliliy jarayon sifatida qaralishi lozim.

Ijtimoiy-demografik ma’lumotlarning strategik boshqaruvdagi asosiy xususiyatlari:

Birinchidan, komplekslilik xususiyati. Ijtimoiy-demografik jarayonlarning oliy ta’lim muassasalari faoliyatiga ta’siri ko‘p omilli xususiyatga ega bo‘lib, biror-bir demografik yoki ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichni alohida tahlil qilish asosida to‘laqonli strategik boshqaruv qarorini qabul qilish yetarli emas. Jumladan, aholi sonining o‘sishi, yoshlar ulushining ortishi, umumiy o‘rta ta’lim muassasalari bitiruvchilari kontingenti, ichki va tashqi migratsiya oqimlari, aholi bandligi hamda daromadlar darajasi o‘zaro bog‘liqlikda baholanishi zarur. Ushbu ko‘rsatkichlarni kompleks tahlil qilish oliy ta’limga bo‘lgan real va potensial talabni aniqlash, hududiy ehtiyojlarni asoslash hamda resurslarni maqbul taqsimlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ikkinchidan, dinamiklik xususiyati. Ijtimoiy-demografik ko‘rsatkichlar vaqt davomida tabiiy, iqtisodiy, migratsion va institutsional jarayonlar ta’sirida muntazam o‘zgarib boradi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarini boshqarishda muayyan davrga oid statik ma’lumotlar bilan cheklanmasdan, ko‘rsatkichlarning ko‘p yillik dinamikasini o‘rganish, o‘sish va pasayish sur’atlarini aniqlash, tarkibiy siljishlarni baholash hamda uzluksiz monitoringni tashkil etish talab etiladi. Dinamik tahlil demografik tendensiyalarning barqaror yoki vaqtinchalik xususiyatga egaligini farqlash, ehtimoliy xavflarni oldindan aniqlash va boshqaruv qarorlarini o‘z vaqtida moslashtirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, hududiy differensiatsiyalashuv xususiyati. O‘zbekiston hududlarining demografik tarkibi, urbanizatsiya darajasi, migratsiya yo‘nalishlari, iqtisodiy ixtisoslashuvi, mehnat bozori salohiyati va ta’lim infratuzilmasi bir-biridan farqlanadi. Xususan, Toshkent shahri, Farg‘ona vodiysi viloyatlari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Navoiy va Surxondaryo viloyatlarida oliy ta’limga bo‘lgan talabning shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar turlicha namoyon bo‘lishi mumkin. Shu bois barcha hududlarga yagona boshqaruv yondashuvini qo‘llash o‘rniga hududlarning ijtimoiy-demografik xususiyatlari, ta’lim xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlari va iqtisodiy rivojlanish ustuvorliklarini hisobga olgan differensial strategiyalarni ishlab chiqish zarur.

To‘rtinchidan, prognozlash imkoniyati. Demografik jarayonlarning muayyan qonuniyatlar asosida rivojlanishi ularning istiqboldagi o‘zgarishlarini ma’lum darajada ilmiy prognozlash imkonini beradi. Jumladan, tug‘ilish dinamikasi, yosh kogortalari harakati, aholining tabiiy o‘sishi, migratsiya va ta’lim bosqichlari o‘rtasidagi o‘tish koeffitsientlari asosida kelgusidagi potensial abituriyentlar hamda talabalar kontingentini baholash mumkin. Bunday prognozlar oliy ta’lim muassasalarining qabul parametrlarini, professor-o‘qituvchilarga ehtiyojini, o‘quv auditoriyalari va talabalar turar joylari sig‘imini, ta’lim dasturlari tarkibini hamda moliyaviy resurslarini qisqa, o‘rta va uzoq muddatli istiqbolda rejalashtirish uchun muhim axborot-tahliliy

asos vazifasini bajaradi. Biroq prognoz natijalarini talqin qilishda migratsiya, iqtisodiy sharoitlar va ta’lim siyosatidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq noaniqliklarni ham hisobga olish talab etiladi.

Beshinchidan, integral baholash imkoniyati. Ijtimoiy-demografik omillarning ko‘p qirrali xususiyati ularni yagona mezonlar tizimi asosida umumlashtirish va integral ko‘rsatkichlar orqali baholash zaruratini yuzaga keltiradi. Bunda aholi tarkibi, ta’limga bo‘lgan talab, ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlar, migratsiya, hududiy rivojlanish va mehnat bozori ko‘rsatkichlarini ilmiy asoslangan usullar yordamida normallashtirish, ularning vazn koeffitsientlarini aniqlash hamda umumlashtirilgan baholash indekslarini shakllantirish mumkin. Integral baholash oliy ta’lim muassasalarining ijtimoiy-demografik muhitga moslashuvchanlik darajasini qiyosiy tahlil qilish, hududiy nomutanosibliklarni aniqlash va strategik boshqaruvning ustuvor yo‘nalishlarini belgilashga xizmat qiladi. Bunda indikatorlarning mazmuniy asoslanganligi, o‘lchov ishonchliligi, o‘zaro bog‘liqligi va integral natijalarning vazn koeffitsientlariga sezgirligi alohida tekshirilishi lozim.

Oliy ta’lim muassasalarini boshqarishda ijtimoiy-demografik omillarning ta’sirini ilmiy asoslangan holda baholash quyidagi o‘zaro bog‘liq metodologik tamoyillarga tayanishi maqsadga muvofiq:

Tizimlilik tamoyili – oliy ta’lim muassasasini ijtimoiy-demografik muhit, mehnat bozori va hududiy iqtisodiyot bilan o‘zaro aloqador ochiq ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida o‘rganish.

Kompleks baholash tamoyili – demografik, ijtimoiy-iqtisodiy, hududiy, institutsional va ta’limga oid indikatorlarni o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilish.

Hududiy differensiatsiya tamoyili – hududlarning demografik salohiyati, iqtisodiy ixtisoslashuvi va ta’lim infratuzilmasidagi tafovutlarni hisobga olgan holda baholash mezonlarini qo‘llash.

Dinamik monitoring tamoyili – ko‘rsatkichlarning vaqt bo‘yicha o‘zgarishini muntazam kuzatish, tendensiyalarni aniqlash va boshqaruv qarorlarini yangilab borish.

Ilmiy prognozlash tamoyili – demografik tendensiyalar va ta’lim kontingenti dinamikasini statistik, kogort va ssenariyli modellar yordamida istiqbolli baholash.

Statistik ishonchlilik tamoyili – foydalanilayotgan ma’lumotlarning aniqligi, reprezentativligi, o‘lchov validligi hamda tahlil natijalarining statistik asoslanganligini ta’minlash.

Ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv tamoyili – baholash va prognozlash natijalarini strategik maqsadlarni belgilash, boshqaruv muqobillarini tanlash, resurslarni taqsimlash va natijadorlikni nazorat qilish jarayonlariga integratsiyalash.

Raqamli integratsiya tamoyili – demografik statistika, oliy ta’lim axborot tizimlari, institutsional ma’lumotlar bazalari va mehnat bozori ko‘rsatkichlarini o‘zaro uyg‘unlashtirish orqali yagona axborot-tahliliy muhitni shakllantirish.

Mazkur tamoyillarning o‘zaro uyg‘un qo‘llanilishi oliy ta’lim muassasalarini boshqarishda ijtimoiy-demografik omillarning ta’sirini baholashning metodologik yaxlitligini ta’minlaydi. Bunda baholash jarayoni ma’lumotlarni yig‘ish va tizimlashtirish, diagnostik tahlil, omillar ta’sirini miqdoriy baholash, prognozlash, strategik qarorlarni asoslash, natijalarni monitoring

qilish hamda qayta aloqa asosida boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish bosqichlarini qamrab olishi lozim.

Ijtimoiy-demografik omillarning oliy ta’lim muassasalari faoliyatiga ta’sirini baholash zamonaviy ta’lim menejmentining muhim ilmiy-amaliy yo‘nalishi hisoblanadi. Ushbu jarayon demografik va ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘liqligini aniqlash, hududiy rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish, ta’lim xizmatlariga bo‘lgan istiqboldagi talabni prognozlash hamda boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligini oshirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy-demografik ma’lumotlarning komplekslilik, dinamiklik, hududiy differensiatsiyalashuv, prognozlash va integral baholash imkoniyatlarini yagona metodologik yondashuv asosida birlashtirish oliy ta’lim muassasalarining strategik moslashuvchanligini kuchaytirish, resurslardan oqilona foydalanish va ta’lim tizimining mehnat bozori ehtiyojlariga muvofiqligini ta’minlash uchun zarur ilmiy-metodik asos yaratadi.

Ijtimoiy-demografik omillarning tahliliy xususiyatlari

Omil	Asosiy ko‘rsatkichlar	Universitetga ta’siri	Tahlil usuli
Demografik	Aholi soni, yosh tarkibi, tug‘ilish	Qabul va kontingent	Dinamik tahlil, prognoz
Ijtimoiy	Daromad, bandlik, ta’lim darajasi	Qamrov va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash	Indekslash
Urbanizatsiya	Shahar aholisi, hududiy zichlik	Infratuzilma	GIS va hududiy tahlil
Migratsiya	Ichki va tashqi ko‘chish	Talabalar harakati	Korrelyatsiya va ssenariy tahlili
Mehnat bozori	Vakansiyalar, bandlik	Ta’lim dasturlari	Forsayt va regressiya
Ta’lim	Maktab bitiruvchilari, qamrov	Qabul siyosati	Klaster va prognoz

Mazkur tadqiqotda ijtimoiy-demografik omillar statistik ma’lumotlar yig‘indisi sifatida emas, balki oliy ta’lim muassasasining strategik rivojlanishini belgilovchi ko‘p darajali analitik tizim sifatida qaraladi.

Taklif etilayotgan yondashuvga ko‘ra, ijtimoiy-demografik ma’lumotlar quyidagi zanjir bo‘yicha strategik qarorlarga transformatsiya qilinadi:

Ijtimoiy-demografik ma’lumotlar → Analitik tahlil → Diagnostika → Prognoz → Strategik maqsadlar → Resurslar taqsimoti → Boshqaruv qarorlari → Monitoring → Qayta baholash.

Mazkur yondashuv oliy ta’lim muassasalarini tashqi muhitdagi o‘zgarishlarga moslashtirish, qabul siyosati va ta’lim dasturlarini ilmiy asosda shakllantirish hamda resurslardan samarali foydalanishga xizmat qiladi.

Tadqiqotlar tahlili quyidagi ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

Ijtimoiy-demografik omillar oliy ta’lim muassasalari rivojlanishining tashqi muhitini shakllantiruvchi asosiy strategik determinantlar hisoblanadi.

Demografik, ijtimoiy, migratsion, urbanizatsiya va mehnat bozori omillari universitetlarning qabul siyosati, ta’lim dasturlari, kadrlar, infratuzilma va resurslar taqsimotiga kompleks ta’sir ko‘rsatadi.

Ijtimoiy-demografik ma’lumotlar komplekslik, dinamiklik, hududiy differensiatsiya, prognozlanuvchanlik va integral baholash imkoniyati kabi tahliliy xususiyatlarga ega bo‘lib, ularni strategik boshqaruvda samarali qo‘llash mumkin.

Ijtimoiy-demografik omillarni muntazam monitoring qilish va tahlil qilish universitetlarning tashqi muhitga moslashuvchanligini oshiradi hamda ma’lumotlarga asoslangan strategik qarorlar qabul qilish uchun ilmiy asos yaratadi.

Ishlab chiqilgan nazariy yondashuvlar va tahliliy xususiyatlar dissertatsiyaning keyingi boblarida ijtimoiy-demografik ma’lumotlar asosida tasniflash, diagnostika qilish, statistik modellashtirish va strategik boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish uchun konseptual poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO Institute for Statistics. UIS Data Browser: Education indicators. https://databrowser.uis.unesco.org/ (murojaat sanasi: 17.10.2026).
2. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Population Prospects 2024. https://population.un.org/wpp/
3. OECD. Education at a Glance 2025: OECD Indicators. Paris: OECD Publishing, 2025. https://doi.org/10.1787/1c0d9c79-en
4. World Bank. World Development Indicators. https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators (murojaat sanasi: 17.10.2026).
5. Becker G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. 3rd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1993.
6. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education — All Means All. Paris: UNESCO, 2020. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373718
7. International Labour Organization. ILOSTAT Database. https://ilostat.ilo.org/data/ (murojaat sanasi: 17.10.2026).
8. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Rasmiy statistika ma’lumotlari. https://stat.uz/ (murojaat sanasi: 17.10.2026).
9. Deming W. E. Out of the Crisis. Cambridge, MA: MIT Press, 1986.